

«Ο φίλος είναι ένας άλλος εαυτός»
Αριστοτελικά θεμέλια

Κανείς από μας δεν θα ήθελε να ζήσει χωρίς φίλους, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ακόμη και αν είχαμε όλα τα αγαθά του κόσμου.¹ Ο Αριστοτέλης έγραψε πριν από πολύ καιρό –τον 4ο αιώνα π.Χ.–, όμως το πέρασμα του χρόνου δεν συνέβαλε ώστε να αμφισβητηθεί το εγκώμιό του για τη φιλία: οι φίλοι μπορεί να έχουν εχθρούς· όχι όμως η φιλία καθαυτήν. Ορισμένοι από μας θεωρούμε τους φίλους ως ένα είδος καθρέφτη όπου μπορούμε να δούμε και να γνωρίσουμε τον εαυτό μας όπως δεν θα ήταν δυνατόν να τον γνωρίσουμε μόνοι μας, ως έναν άλλο εαυτό.² Άλλοι πάλι πιστεύουν ότι η ουσία της φιλίας έγκειται στην ικανότητα των φίλων να είναι εντελώς ανοιχτοί ο ένας προς τον άλλο και να μοιράζονται τα πιο μύχια μυστικά.³ Και όλοι γνωρίζουν τα έμμεσα οφέλη της, ιδίως την προθυμία των φίλων να βοηθήσουν ο ένας τον άλλον την ώρα της ανάγκης, προσωπικά, επαγγελματικά και οικονομικά, θυσιάζοντας συχνά τη δική τους ευημερία ή ακόμη και τη ζωή τους για χάρη του φίλου.

Ο Αριστοτέλης δεν ενέπνευσε μόνο το μεγαλύτερο μέρος της φιλοσοφίας της φιλίας, αλλά επίσης και τον κοινό νου.⁴ Η επιρροή του υπήρξε τεράστια, τόσο μέσω των γραπτών του, όσο και έμμεσα μέσω του διαλόγου *Περί φιλίας* του Κικέρωνα, ο οποίος διέδωσε τις αριστοτελικές ιδέες κατά το μεγαλύτερο μέρος του Μεσαίωνα, όταν τα αριστοτελικά κείμενα ήταν χαμένα προτού ανακαλυφθούν εκ νέου και γίνουν ξανά προσιτά στη Δύση.⁵

Βεβαίως υπάρχουν εξαιρέσεις – ωστόσο, όπως θα δούμε, είναι λίγες. Συνολικά, και σ' έναν απαράμιλλο βαθμό για ένα πεδίο όπου ενίοτε η συμφωνία θεωρείται μορφή απρέπειας, η φιλοσοφική παράδοση είναι συντριπτικά με το μέρος του Αριστοτέλη από του οποίου την πραγμάτευση της φιλίας κληρονόμησε δύο κεντρικές ιδέες. Η πρώτη είναι ότι η φιλία είναι ένα καθαρό αγαθό, ένα αψεγάδιαστο είδος αγάπης και μία από τις μεγαλύτερες απολαύσεις της ζωής η οποία καθιστά κάθε ζωή όπου παίζει έναν ρόλο καλύτερη από εκείνη δίχως αυτήν. Η συντροφικότητα είναι μια βασική ανθρώπινη ανάγκη. Δίχως αυτήν, ακόμη και ο Παράδεισος μοιάζει άνυδρος απολαύσεων όπως θρηνολογεί ο Αδάμ του Μίλτον στον Θεό:

*Δεν βλέπω μαζί μου ποιος συμμετέχει. Στη μοναξιά
τι ευτυχία; Ποιος μπορεί να απολαύσει μόνος,
ή όλοι απολαμβάνουν, τι ικανοποίηση βρίσκουν;⁶*

Για ν' ακολουθήσει ο Ντέιβιντ Χιουμ: «Μια τέλεια μοναξιά ίσως είναι η μεγαλύτερη τιμωρία που μπορούμε να δεχτούμε. Κάθε ευχαρίστηση ξεθωριάζει όταν απολαμβάνεται μακριά από την κοινωνία».⁷ Για τον Ραλφ Γουόλντο Έμερσον, η φιλία δεν συ-

νιστά τίποτε λιγότερο από μια «επίλεκτη και ιερή σχέση, ένα είδος απολύτου, η οποία αφήνει ακόμη και τη γλώσσα του έρωτα ύποπτη και κοινή, τόσο καθαρότερη είναι και τίποτε δεν είναι τόσο θεϊκό».⁸

Η δεύτερη αριστοτελική ιδέα την οποία η φιλοσοφική σκέψη ενσωμάτωσε δίχως κανενός είδους επιφύλαξη είναι ότι τα τρία είδη της φιλίας που διακρίνει ο Αριστοτέλης είναι όντως τρία διακριτά είδη φιλίας. Ορισμένοι από μας, λέει ο Αριστοτέλης, ελκόμαστε μεταξύ μας επειδή έχουμε ν' αποκομίσουμε κάποιο όφελος από τη σχέση μας, άλλοι λόγω της απόλαυσης την οποία προσφέρουμε ο ένας στον άλλον και μερικοί επειδή τους θέλγει η αρετή του άλλου η οποία, όπως θα δούμε, έχει για τον Αριστοτέλη μια διαφορετική σημασία απ' ό,τι για μας.⁹ Μια επαγγελματική συνεργασία θα ήταν παράδειγμα για την πρώτη σχέση και μια ερωτική σχέση ένα παράδειγμα για τη δεύτερη. Όμως είναι το τρίτο είδος της φιλίας το οποίο είναι, για τον Αριστοτέλη, το καλύτερο: ένα τέλειο αγαθό.¹⁰ Ο Κικέρων ακολούθησε τον Αριστοτέλη κατά γράμμα: «Δίχως αρετή» γράφει «η φιλία δεν μπορεί καν να υπάρξει», και δίχως μια τέτοια «αληθινή και τέλεια φιλία» η ζωή δεν αξίζει να βιωθεί. Οι ενάρετοι δεν έχουν ανάγκη από τις φιλίες των «συνηθισμένων» ανθρώπων οι οποίοι, στην αριστοτελική θεώρηση, βρίσκουν σ' αυτή στην καλύτερη περίπτωση «μια πηγή ηδονής και κέρδους».¹¹

Πολύ μετά τον Κικέρωνα, οι αριστοτελικές ιδέες για τη φιλία κυριάρχησαν στις φιλοσοφικές προσεγγίσεις της φιλίας με μια εξαιρετική συνέπεια σαν η φιλία να παρέμεινε η ίδια είτε μιλούμε για τους θορυβώδεις πολίτες της κλασικής Αθήνας και της ρεπουμπλικανικής Ρώμης, για τους απομονωμένους κιστερκιανούς μοναχούς του 12ου αιώνα στην Αγγλία, για τους

Γάλλους παρτιζάνους των θρησκευτικών πολέμων του 16ου αιώνα, για τους αριστοκράτες στην ελισαβετιανή αυλή, για τους γόνους του σκωτικού Διαφωτισμού, για τους Πρώσους του 18ου αιώνα, για τους υπερβατιστές του 19ου αιώνα, είτε για τους σύγχρονους αναλυτικούς φιλοσόφους. Συγκρινόμενη με τις διαφωνίες περί της πραγματικότητας ή της δικαιοσύνης, της γνώσης ή της ομορφιάς, η συζήτηση περί φιλίας αποτελεί μια απομονωμένη περιοχή νηνεμίας στα παραγμένα ύδατα της φιλοσοφίας.¹² Οι εξαιρέσεις σε αυτή τη συναίνεση είναι, ξανά, ελάχιστες. Όταν, για παράδειγμα, ο Νίτσε γράφει στην αυτοβιογραφία του ότι μία άνευ προηγουμένου έκρηξη δημιουργικότητας –τέσσερα μείζονα έργα και αρκετά ελάσσονα που γράφτηκαν σε διάστημα μόλις μερικών μηνών– τον έκανε να νιώθει «ευγνώμων» για ολόκληρη τη ζωή του, ήταν βαθιά απομονωμένος και εντούτοις έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι η ευτυχία του ήταν γνήσια.¹³

Το αν είναι δυνατόν να ζει κανείς καλά χωρίς φίλους παραμένει ένα ανοικτό ερώτημα. Αυτό όμως που είναι βέβαιο είναι πως οι καλοί φίλοι μερικές φορές κάνουν τη ζωή καλύτερη και ευτυχέστερη. Την κάνουν πάντα; Δεν μπορούν ενίοτε οι καλοί φίλοι αθέλητα να μας παρασύρουν σε επικίνδυνες ή επιβλαβείς περιπέτειες; Και αν ναι, τότε αυτό σημαίνει ότι ήταν εξ αρχής κακοί ή καθόλου φίλοι; Ο Αριστοτέλης θα απέρριπτε τα παραπάνω ερωτήματα διότι τόσο αυτός όσο και, κατ' επέκταση, η φιλοσοφική παράδοση διατυπώνουν μια πολύ ισχυρή υπόθεση για τη φύση της φιλίας: μόνο καλοί άνθρωποι μπορούν να είναι φίλοι. Η γνήσια ή τέλεια φιλία, μας λέει ο Αριστοτέλης, περιορίζεται στους ενάρετους:¹⁴ οι κακοί άνθρωποι δεν μπορούν ποτέ να γίνουν φίλοι, οι καλοί φίλοι δεν

μπορεί ποτέ να είναι κακοί άνθρωποι, και καμία φιλία δεν μπορεί ποτέ να προξενήσει κακό.¹⁵ Αν και η σύγχρονη φιλοσοφία έχει αναγνωρίσει ότι και άνθρωποι που δεν είναι τέλειοι –όπως οι περισσότεροι από μας– είναι ικανοί για μια γνήσια φιλία, συμφωνεί μαζί του ότι η φιλία είναι πάντα για το καλό το οποίο, όπως θα δούμε, ταυτίζει με την ηθική.¹⁶ Αυτή είναι μια επίσης ευνοϊκή θεώρηση της φιλίας: αντιμετωπίζει τις ίδιες απορίες τις οποίες μόλις απευθύναμε στον Αριστοτέλη.

Μπορούν οι κακοί άνθρωποι να είναι καλοί φίλοι; Μπορούν οι καλοί φίλοι να βλάψουν ο ένας τον άλλον; Ανήκει η φιλία στην ηθική ή όχι; Αυτές οι απορίες θα μας απασχολήσουν σε ολόκληρο το βιβλίο το οποίο σκοπεύει να παρουσιάσει μια πιο σύνθετη και πιο εκλεπτυσμένη εικόνα της φιλίας. Το πρώτο βήμα για ν' απαντήσουμε στις παραπάνω απορίες απαιτεί να διατυπώσουμε μια απορία η οποία εκ πρώτης όψεως δεν μοιάζει να σχετίζεται άμεσα με αυτές: Είναι η αριστοτελική φιλία και η σύγχρονη φιλία ισοδύναμες;

Η φιλία, για τον Αριστοτέλη, είναι πανταχού παρούσα. Είναι αναγκαία όχι μόνο για τους πλούσιους και τους φτωχούς, τους νέους και τους ηλικιωμένους, τους άντρες και τις γυναίκες, αλλά επίσης για τα ζώα. Ενώνει οικογένειες, πολιτικές παρατάξεις, κοινωνικές και θρησκευτικές οργανώσεις, φυλές, ακόμη και ολόκληρες πόλεις και είδη. Μπορεί να υπάρχει μεταξύ ατόμων της ίδιας ηλικίας που διαθέτουν το ίδιο κοινωνικό, οικονομικό, διανοητικό επίπεδο και την ίδια ηθική στάση ή μεταξύ ανώτερων και κατώτερων: γονιών και παιδιών, αντρών και γυναικών, αρχόντων και αρχόμενων, θεών και ανθρώ-

πων.¹⁷ Μέσω της φιλίας, οι αδαείς συνδέονται με τους σοφούς και οι όμορφοι με τους άσχημους. Η ερωτική αγάπη είναι ένα από τα είδη της. Αναδύεται μεταξύ ταξιδιωτών και στρατιωτών και κυβερνά τις σχέσεις μεταξύ οικοδεσπότη και επισκέπτη, και ίσως απροσδοκήτως μεταξύ πωλητή και αγοραστή.

Αυτό είναι ένα εκπληκτικό εύρος σχέσεων. Τι είναι εκείνο το οποίο συνέχει αυτούς τους φαινομενικά ανόμοιους δεσμούς; Ο Αριστοτέλης αναφέρει τρία γνωρίσματα τα οποία χαρακτηρίζουν κάθε φιλία. Πρώτον, η φιλία απαιτεί *φίλησι* – μια λέξη που αποδίδεται κακώς μεταφρασμένη ως «αγάπη» ή «στοργικήτητα»: «αγάπη» είναι ένας πολύ δυνατός όρος για τα συναισθήματα μεταξύ των πιστωτών και των οφειλετών, των μελών κοινωνικών λεσχών ή μεταξύ των πολιτών του ιδίου κράτους· η «στοργικήτητα» είναι πολύ ασθενής για να περιγράψει την προσήλωση των γονιών προς τα παιδιά, το πάθος των εραστών και τη βαθιά αφοσίωση των φίλων. Ευρύς και γενικός όρος, η *φίλησις* καλύπτει μια πληθώρα θετικών στάσεων από την απάθη εκτίμηση του κέρδους εκ μέρους του εμπόρου μέχρι το πιο έντονο ερωτικό πάθος. Προκαλείται από οτιδήποτε ενδιαφερόμαστε σε οποιονδήποτε βαθμό. Και αυτό που τελικά μας ενδιαφέρει, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, καταλήγει σε τρία θεμελιώδη πράγματα: πρακτικό όφελος, ηδονή και αρετή.¹⁸

Δεύτερον, αν και απαιτεί *φίλησι*, η φιλία είναι μια αμοιβαία σχέση, ενώ η *φίλησις* είναι ένα συναίσθημα που μπορεί να νιώθουμε επίσης για αντικείμενα δίχως να είναι αναγκαίο ν' ανταποδίδεται με κανέναν τρόπο. Μπορώ να νοιάζομαι για άψυχα αντικείμενα –το κρασί είναι το παράδειγμα που αναφέρει ο Αριστοτέλης– δίχως κανένα απ' αυτά να νοιάζεται για μένα. Μόνο ένα άλλο πρόσωπο μπορεί να νοιάζεται για μένα ανταποδοτικά.¹⁹

Τρίτον, αν και η επιθυμία μου για το καλό του κρασιού αφορά το να είναι η γεύση του όσο το δυνατόν καλύτερη έτσι ώστε να το απολαύσω εγώ περισσότερο, αν εγώ και εσύ είμαστε φίλοι πρέπει να νοιάζομαι και να επιθυμώ καλά πράγματα για το δικό σου καλό και όχι, ή όχι μόνο, για το δικό μου καλό – και αντίστοιχα θα πρέπει να νιώθεις εσύ για μένα. Ο Αριστοτέλης ονομάζει αυτό το αμοιβαίο νοιάξιμο «καλή προαίρεση». Και αν είμαι καλοπροαίρετος προς εσένα, τότε είμαι είτε λόγω των πρακτικών οφελών που αποκομίζω από τη σχέση μας είτε λόγω της απόλαυσης την οποία προσφέρει η αλληλεπίδρασή μας ή, τέλος, επειδή θέλγωμαι από τις αρετές σου – κουράγιο, δικαιοσύνη, ηρεμία, μεγαλοπρέπεια, σοφία και τα άλλα χαρακτηριστικά, τα οποία είναι αναγκαία για έναν αγαθό και ευτυχισμένο βίο.²⁰

Αν, τότε, νοιάζομαι για σένα· αν όταν επιθυμώ καλά πράγματα για το καλό σου και όχι μόνο για το δικό μου· και αν, επιπλέον, νιώθεις με τον ίδιο τρόπο προς εμένα, τότε δεσμευόμαστε από φιλία και είμαστε ο ένας φίλος του άλλου.²¹

Η ιδέα ότι τα συναισθήματά μας για ορισμένους ανθρώπους μπορούν μερικές φορές να κάνουν την ευημερία τους εξίσου σημαντική με τη δική μας, ότι το να είναι καλά σημαίνει να είμαστε και εμείς καλά, ότι οι επιτυχίες και οι αποτυχίες τους είναι επίσης δικές μας, είναι απολύτως θεμελιώδης για τη φιλία όπως την κατανοούμε σήμερα. Εφόσον, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, αυτή η ιδέα είναι θεμελιώδης και για την αριστοτελική φιλία, είμαστε σε πειρασμό να τη σκεφτούμε ως ισοδύναμη με τη φιλία και έτσι εξηγείται γιατί έχουν συχνά ταυτιστεί.

Ωστόσο από τα τρία είδη της φιλίας τα οποία διακρίνει ο Αριστοτέλης μόνο ο δεσμός στον οποίο οι άνθρωποι έλκονται

μεταξύ τους λόγω της αρετής τους είναι «τέλειος» ή «ολοκληρωμένος», συνιστώντας φιλία για εκείνον και την παράδοση που τον ακολουθεί. Η επιδίωξη της ηδονής ή του οφέλους οδηγεί σε κατώτερες σχέσεις, άξιες να ονομαστούν φιλίες μόνο στον βαθμό που «μοιάζουν» και μοιράζονται ορισμένα από τα χαρακτηριστικά με αυτή την τέλεια φιλία.²² Κυρίως, στην αριστοτελική θεώρηση, καμία σχέση μεταξύ δύο ανθρώπων δεν μπορεί να βασιστεί στον αμοιβαίο θαυμασμό των αρετών αν δεν είναι αμφότεροι εξ αρχής ενάρετοι. Ως προς τους συγχρόνους του, ο Αριστοτέλης δεν χρειαζόταν να είναι ο σπουδαίος παρατηρητής και ανατόμος που ήταν ώστε να μην έχει ψευδαισθήσεις γι' αυτούς. «Μια τέτοια φιλία είναι σπάνια», παραδέχεται, «διότι υπάρχουν ελάχιστοι τέτοιοι άνθρωποι»,²³ αν και το γεγονός αυτό δεν τον ενοχλούσε διόλου: μοιάζει πλήρως ικανοποιημένος να περιορίσει την αρετή στον Περικλή, τον σπουδαίο Αθηναίο πολιτικό, «και σε όσους του μοιάζουν».²⁴

Αν και τα τρία είδη της φιλίας συνιστούσαν γνήσιες φιλίες επίσης, τότε η σπανιότητα του δεσμού των ενάρετων δεν θα συνιστούσε πρόβλημα. Διότι σε αυτή την περίπτωση τα δύο άλλα είδη φιλίας, λιγότερο απαιτητικά και περισσότερο ταιριαστά για τους υπόλοιπους από μας, θα κάλυπταν το κενό. Όμως είναι γνήσιες; Μπορεί η εκτίμηση της ηδονής και του κέρδους να δημιουργήσει αυθεντικές, ακόμη και αν είναι ατελείς, φιλίες;

Αν η σχέση μας βασιζόταν στο όφελος ή στην ηδονή θα μετρούσε ως φιλία, αν και όχι ιδανική, αν σε αγαπούσα και επιθυμούσα καλά πράγματα, για σένα και το δικό σου καλό. Αλλά ο Αριστοτέλης λέει επίσης ότι «όσοι νοιάζονται ο ένας για τον άλλον επιθυμούν καλά πράγματα ο ένας για τον άλλον στο μέτρο που αγαπιούνται».²⁵ Αυτό σημαίνει ότι αν δεσμευό-

μαστε μεταξύ μας μέσω της αρετής, τότε θα επιθυμώ καλά πράγματα για σένα στον βαθμό που είσαι ενάρετος· αν δεσμευόμαστε μέσω της ηδονής, τότε θα επιθυμώ καλά πράγματα για σένα στον βαθμό που μου προσφέρεις ηδονή· και αν δεσμευόμαστε μέσω του οφέλους, τότε θα επιθυμώ καλά πράγματα για σένα στον βαθμό που μου είσαι χρήσιμος. Για τις δύο τελευταίες περιπτώσεις, ο Αριστοτέλης μας λέει ότι δεν θα νοιάζομαι για σένα καθαυτόν παρά μόνο για την ηδονή ή το όφελος που μου προσφέρεις. Αν, για παράδειγμα, νοιάζομαι για σένα επειδή μπορείς να με συστήσεις στους κατάλληλους ανθρώπους, τότε δεν νοιάζομαι για σένα καθαυτόν, δηλαδή για το άτομο που είσαι: Δεν νοιάζομαι για σένα, αλλά μόνο για το όφελος που μου προσφέρεις· ο δεσμός μας είναι ατελής. Μόνο ο δεσμός των ενάρετων είναι τέλειος διότι για τον Αριστοτέλη οι αρετές μας μας καθιστούν αυτό που πραγματικά είμαστε. Οι αρετές μας, και αποκλειστικά αυτές, εκφράζουν την ουσιαστική φύση μας, έτσι ώστε αν θέλγομαι από τις αρετές σου, τότε νοιάζομαι για σένα όπως πραγματικά είσαι· και μόνον τότε είμαι ικανός να επιθυμώ το καλό σου για σένα τον ίδιο.

Φαίνεται λοιπόν τότε να υπάρχει μια ένταση –αν όχι μια σαφής αντίφαση– μεταξύ αυτού που ο Αριστοτέλης αρχικά λέει για τη φιλία και αυτού που προσθέτει αμέσως μετά. Ας θυμηθούμε ότι αρχίζει λέγοντας ότι καλή προαίρεση είναι να επιθυμεί κανείς καλά πράγματα «για το καλό του φίλου»· προσθέτει ότι επιθυμούμε καλά πράγματα για τον φίλο «λόγω» της αρετής, της ηδονής ή του οφέλους που προσφέρει· και καταλήγει με τον ισχυρισμό ότι οι φίλοι επιθυμούν ο ένας το καλό του άλλου «στο μέτρο» που είναι ενάρετοι, ευχάριστοι ή χρήσιμοι.²⁶ Όμως παρά την ομοιότητα των αιτιολογήσεων, ο Αρι-

στοτέλης υποδεικνύει μια μείζονα διαφορά μεταξύ του οφέλους και της ηδονής από τη μια και της αρετής από την άλλη:

Όσοι νοιάζονται λόγω του οφέλους δεν νοιάζονται ο ένας για τον άλλον καθαυτόν, αλλά μόνο στο μέτρο που επωφελούνται· το ίδιο ισχύει επίσης στην περίπτωση της ηδονής: αυτοί οι άνθρωποι δεν νοιάζονται για όσους βρίσκουν διασκεδαστικούς γι' αυτούς καθαυτούς, αλλά μόνο στο μέτρο που τους είναι ευχάριστοι. [...] Αυτού του είδους οι σχέσεις λοιπόν είναι τυχαίες: δεν νοιαζόμαστε για τους ανθρώπους στον βαθμό που είναι αυτοί που είναι, αλλά μόνο στον βαθμό που προσφέρουν είτε όφελος είτε απόλαυση.²⁷

Έτσι, αν η αρετή είναι αυτό που με θέλγει σ' εσένα, επιθυμώ το καλό σου για τον χαρακτήρα σου, άρα λόγω αυτού που στην πραγματικότητα είσαι· αλλά αν είναι η ηδονή ή το όφελος, τότε επιθυμώ το καλό σου λόγω των χαρακτηριστικών σου –της αίσθησης του χιούμορ, της εμφάνισης, των οικονομικών πόρων ή της κοινωνικής σου θέσης–, τα οποία είναι όλα, όσον αφορά τον Αριστοτέλη, συμπτωματικά ως προς την ορθολογική σου ουσία, η οποία σε κάνει να είσαι αυτός που είσαι.

Αυτό σημαίνει ότι η ατελής φιλία δεν εστιάζει καθόλου στο άλλο άτομο: «Όσοι αγαπούν για το όφελος θέλγονται από τον άλλον λόγω αυτού που είναι καλό για τους ίδιους και όσοι αγαπούν τον άλλον για την ηδονή λόγω αυτού που είναι απολαυστικό για τους ίδιους», και τέτοιου είδους σχέσεις καταργούνται όταν ο ένας από μας παύει να προσφέρει πλέον όφελος ή ηδονή.²⁸ Πολύ περισσότερο: «Όσοι είναι φίλοι λόγω του οφέλους, χωρίζουν μόλις διαχωριστούν τα συμφέροντά τους,

διότι δεν ήταν φίλοι παρά μόνο λόγω του κέρδους»,²⁹ ενώ οι ερωτικοί φίλοι χωρίζουν «μόλις εκείνο για το οποίο ήταν μαζί παύει να υπάρχει, διότι δεν νοιαζόταν ο ένας για τον άλλον, αλλά για τα πράγματα που τύχαινε να έχει – πράγματα εφήμερα».³⁰

Εν ολίγοις, ο Αριστοτέλης λέει ότι από τη μια κάθε είδους φιλία απαιτεί το να επιθυμούμε το καλό του άλλου *για τον άλλον καθαυτόν* και από την άλλη ότι στη φιλία της ηδονής ή του οφέλους δεν νοιαζόμαστε καθόλου για τον φίλο παρά μόνο για την ηδονή ή το όφελος. Μπορούμε να κατανοήσουμε αυτές τις φαινομενικά αντιφατικές θεωρήσεις;

Πράγματι, μπορούμε. Ας υποθέσουμε πρώτα ότι επιθυμώ καλά πράγματα για τον κουρέα μου, τον Τομ, στο μέτρο που μου κόβει καλά τα μαλλιά. Για τον Αριστοτέλη, αυτό σήμαινε να είμαι καλοπροαίρετος λόγω ενός από τα τυχαία του γνωρίσματα, εφόσον μπορεί να πάψει να μου είναι χρήσιμος –αλλάζοντας πόλη, για παράδειγμα– δίχως ν' αλλάξει καθόλου καθαυτόν: και αν συνέβαινε αυτό, η φιλία μας θα τελείωνε επίσης. Αν όμως επιθυμώ το καλό του στο μέτρο που είναι ενάρετος, η καλή μου προαίρεση βασίζεται στην ουσία του Τομ ή σε αυτό που πραγματικά είναι. Νοιάζομαι τότε για εκείνον, με σημερινούς όρους, ως «πρόσωπο» και όχι για το ένα ή το άλλο από τα χαρακτηριστικά του. Εφόσον το όφελος που αποκομίζω από τον Τομ δεν εξαρτάται από το ποιος είναι ως πρόσωπο, ο Αριστοτέλης θα έλεγε ότι δεν νοιάζομαι για τον ίδιο καθαυτόν, αλλά για τα οφέλη που προσφέρει. Αυτό όμως δεν ισχύει αν αυτό που έχει σημασία για μένα είναι η αρετή του: εφόσον η αρετή συγκροτεί αυτό που είναι ο Τομ, το να νοιάζομαι γι' αυτόν λόγω αυτής δεν σημαίνει ότι το να νοιάζομαι

για την αρετή συνεπάγεται ότι δεν νοιάζομαι για τον ίδιο καθαυτόν.

Αναλογιστείτε, δεύτερον, ότι υπάρχουν όλων των ειδών τα καλά πράγματα που μπορώ να ευχθώ για σένα αν η σχέση βασίζεται στο όφελος ή στην ηδονή: περισσότερο χρήμα, ένας καλός γάμος, ένα έπαθλο. Μπορώ να είμαι χαρούμενος για σένα ακόμη και αν δεν αποκομίσω πρόσθετο όφελος ή ηδονή από την καλοτυχία σου – στον βαθμό που εξακολουθείς να μου προσφέρεις ό,τι πρόσφερες εξαρχής ως έναυσμα για τη σχέση μας. Εφόσον λοιπόν δεν επωφελούμαι από τα νέα σου πλούτη ή από τον γάμο σου, αυτό δείχνει ότι επιθυμώ το καλό σου όχι μόνο για το δικό μου καλό, αλλά επίσης και για το δικό σου. Όμως και άλλα καλά πράγματα μπορεί να συμβούν σ' εσένα, τα οποία είναι ενάντια στα δικά μου συμφέροντα: τα νέα σου πλούτη μπορούν να σε συστήσουν σ' έναν νέο κοινωνικό κύκλο έτσι ώστε να μη νοιάζεσαι για την ευημερία μου. Εφόσον αξιολογώ ό,τι σε ωφελεί στον βαθμό που είτε προωθεί είτε τουλάχιστον δεν συγκρούεται με τα δικά μου συμφέροντα, ούτε θα επιθυμήσω ούτε θα σε βοηθήσω να τ' αποκτήσεις. Σε σχέσεις ηδονής ή οφέλους, αυτό που καθορίζει τι θα επιθυμήσω ή τι δεν θα επιθυμήσω για σένα, τελικώς καθορίζεται από τα δικά μου συμφέροντα. Έτσι θα επιθυμήσω το καλό σου ακόμη και αν η ευημερία σου δεν προσθέτει τίποτε στη δική μου· γι' αυτό επιθυμώ το καλό σου και όχι μόνο για μένα. Παρά ταύτα δεν επιθυμώ το καλό σου για σένα καθαυτόν.

Αυτό είναι κάτι το οποίο μόνο οι ενάρετοι φίλοι μπορούν να κάνουν. Αν η σχέση μας βασίζεται στο όφελος ή στην ηδονή, κάτι μπορεί να είναι απολαυστικό ή ωφέλιμο και γι' αυτόν τον λόγο καλό, αλλά μόνο για τον έναν από μας και όχι για τον

άλλον: αν συμβεί αυτό, τότε η σχέση μας θα διαλυθεί. Αν όμως δεσμευόμαστε μέσω της αρετής, τότε τίποτε το οποίο είναι καλό για τον έναν από μας δεν μπορεί να είναι κακό για τον άλλον.³¹ Διότι όταν επιθυμώ το καλό σου στο μέτρο που είσαι ενάρετος, κάθε καλό πράγμα που σου εύχομαι είτε θα ενδυναμώσει είτε τουλάχιστον δεν θα παρέμβει στην αρετή σου: ειδάλως δεν θα ήταν καλό. Ωστόσο τίποτε το οποίο συμβαίνει ως αποτέλεσμα του ότι γίνεσαι καλύτερος άνθρωπος δεν μπορεί ποτέ να με βλάψει ή, όσον αφορά τον Αριστοτέλη, να συγκρουστεί με τα συμφέρόντά μου. Και εφόσον οτιδήποτε υπηρετεί την αρετή, αν γίνεται για τους σωστούς λόγους, είναι το ίδιο ενάρετο,³² οτιδήποτε κάνω για σένα θα είναι, επιπρόσθετα στις όποιες επωφελείς ή απολαυστικές συνέπειες ίσως έχει για μας, καθαυτό καλό – μια ενάρετη πράξη καθαυτήν. Όσο είμαστε και οι δύο ενάρετοι, τίποτε από όσα επιθυμούμε ή κάνουμε ο ένας για τον άλλον δεν μπορεί να είναι κακό για μας. Εν κατακλείδι, επιθυμώ το καλό για όλους τους φίλους μου αυτούς καθαυτούς και όχι μόνο για το δικό μου· όμως μόνο αν επιθυμώ το καλό σου με βάση την αρετή σου, επιθυμώ το καλό σου για σένα καθαυτόν, για το πρόσωπο που είσαι και όχι γι' αυτό που μπορώ ν' αποκομίσω από σένα.³³

Η τέλεια φιλία διαφέρει επίσης από τις ατελείς παραλλαγές της επειδή οι δεσμοί της αρετής είναι, αν όχι πάντοτε τέλειοι, τουλάχιστον μακροχρόνιοι. Ένας ενάρετος χαρακτήρας, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, είναι απίθανο να υποστεί σοβαρές αλλαγές· αντιθέτως, ο πλούτος, η εξουσία και η ομορφιά μπορούν να εξαφανιστούν δίχως προειδοποίηση και έτσι οι σχέσεις οι οποίες βασίζονται σ' αυτά είναι πιθανώς επίσης βραχυρόνιες.³⁴ Πιστεύεται μερικές φορές ότι «η φιλία είναι πα-

ντοτινή αν είναι αληθινή· αν κάποτε πάψει να υπάρχει, τότε δεν ήταν αληθινή, ακόμη και αν φαινόταν ότι είναι».³⁵ Αυτό είναι μια υπερβολή. Ο Αριστοτέλης αναγνώριζε ότι ακόμη και η φιλία των ενάρτων μπορεί κάποιες φορές να τελειώσει – εξαιρετικές συνθήκες μπορούν να διαβρώσουν ακόμη και τους ενάρτους – δίχως να θεωρεί ότι ένα τέτοιο τέλος δείχνει ότι η σχέση υπήρξε ψεύτικη.³⁶

Όταν οι φιλίες διαλύονται, συχνά δημιουργούν την υποψία ότι αυτό που έμοιαζε αληθινή φιλία δεν ήταν παρά συγκαλυμμένη ιδιοτέλεια.³⁷ Με αποτέλεσμα να μας φαίνεται ουσιώδες ότι αν θέλω να είσαι καλά για το καλό σου, να είμαι έτοιμος αν καταστεί αναγκαίο ν' αξιολογήσω τα συμφέροντά μου κάτω από τα δικά σου και ότι το μέγεθος της θυσίας είναι συχνά ένα μέτρο της φιλίας μας. Αλλά καμία τέτοια φιλία δεν είναι δυνατή στο αριστοτελικό σχήμα. Αυτό είναι φανερό αν η φιλία βασίζεται στην ηδονή ή στην απόλαυση: θα τελειώσει μόλις συνειδητοποιήσω ότι το καλό σου είναι ασύμβατο με το δικό μου. Είναι όμως επίσης αληθινό, ίσως απροσδόκητα, ότι ακόμη και η ενάρτη φιλία δεν απαιτεί μια θυσία: κάθε καλό πράγμα που μπορώ να επιθυμώ για σένα προάγει την αρετή σου και τίποτε το οποίο συμβαίνει ως αποτέλεσμα του ότι γίνεσαι καλύτερος άνθρωπος δεν μπορεί να είναι ούτε επώδυνο ούτε επιζήμιο για μένα. Ακόμη και αν θυσιάσω τη ζωή μου για σένα, ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι όχι απλώς δεν βλάπτω τον εαυτό μου, αλλά αντιθέτως καταλήγω με ένα αγαθό μεγαλύτερο από τη ζωή, *το καλόν*.³⁸ Με πολύ σπάνιες εξαιρέσεις, η ενάρτη φιλία δεν μπορεί να βλάψει όσους συνδέονται χάρη στην αρετή: είναι σχεδόν αντικείμενο σεβασμού για τον Αριστοτέλη.

Εφόσον πρόκειται να διακόψω κάθε είδους σχέση ηδονής

ή οφέλους, αν δεν λαμβάνω πλέον τα όσα επιθυμούσα, αυτό που τελικώς μετράει για μένα είναι τι κατάφερα ν' αποκομίσω. Αυτό δεν καθιστά τις σχέσεις αυτές εγωιστικές ή εκμεταλλευτικές, εφόσον μετά χαράς προσφέρω ό,τι επιθυμεί ο άλλος, αρκεί αυτό να μην παρεμβαίνει στα σχέδιά μου, αλλά τις καθιστά *εργαλειακές*. Όμως φίλοι πιστεύουμε ότι είναι άνθρωποι οι οποίοι αγαπιούνται, όπως λέμε, για τον εαυτό τους και όχι απλώς για τα όσα μπορούν ν' αποκομίσουν από τη σχέση τους.³⁹ Το γεγονός τότε ότι τόσο η φιλία η οποία βασίζεται στην ηδονή όσο και η φιλία η οποία βασίζεται στο όφελος είναι εργαλειακές σημαίνει ότι δεν είναι φιλίες. Έτσι δεν μπορούμε να ταυτίσουμε την αριστοτελική φιλία με τη σύγχρονη φιλία. Ειδικότερα, είτε βασίζεται στο όφελος⁴⁰ είτε στην ηδονή,⁴¹ η αριστοτελική φιλία δεν αντιστοιχεί σε αυτό που θεωρούμε ότι είναι η φιλία.⁴²

Αλλά η ενάρετη φιλία αντιστοιχεί βέβαια. Έχει έναν βαθύ δεσμό στη σχέση μας με τους στενότερους φίλους μας. Αμφότεροι οι ενάρετοι φίλοι του Αριστοτέλη και οι δικοί μας στενοί φίλοι αγαπούν ο ένας τον άλλον «για τον εαυτό τους», έλκονται ο ένας προς τον χαρακτήρα του άλλου και αμφότεροι προσδοκούν οι σχέσεις τους να είναι αν όχι μόνιμες, τουλάχιστον μακροχρόνιες. Ωστόσο υπάρχουν επίσης και άλλες ομοιότητες. Αν και κανείς δεν την ξεκινά με βάση αυτό που πρόκειται ν' αποκομίσει, η φιλία η οποία βασίζεται στην αρετή συνοδεύεται τόσο από οφέλη όσο και από ηδονή.⁴³ Έτσι και η φιλία: μπορεί κανείς να βασιστεί στους φίλους του σε στιγμές ανάγκης και η παρέα τους είναι υπερβολικά ευχάριστη – αν και ο Αριστοτέλης δεν φαίνεται να εστιάζει το οξύ βλέμμα του στις λύπες και τα βάσανα τα οποία μπορεί να προξενήσουν οι φίλοι ο

ένας στον άλλον.⁴⁴ Όπως η ενάρετη φιλία έχει ανοσία ή τουλάχιστον παρουσιάζει ανθεκτικότητα στη συκοφαντία: οι ενάρετοι φίλοι (μπορούμε να τους καλούμε φίλους εφεξής) εμπιστεύονται ο ένας τον άλλον και απαιτούνται πολλά για να υποσκαφεί η πίστη του ενός στον άλλον. Οι φίλοι επηρεάζουν ο ένας τον βίο του άλλου: περνούν μεγάλο μέρος του χρόνου τους μαζί, κάνουν πράγματα τα οποία δεν θα έκαναν αν ήταν μόνοι τους και επηρεάζουν ο ένας τον χαρακτήρα του άλλου βαθιά. Η σχέση τους είναι σύνθετη και απαιτητική, την οποία μπορεί κανείς να έχει με πολύ λίγους ανθρώπους: «Είναι αδύνατο να έχει κανείς την ιδανική φιλία με πολλούς ανθρώπους».⁴⁵ Οι φίλοι δεν ερίζουν σχετικά με το ποιος έκανε τι για τον άλλον,⁴⁶ και η σχέση τους εγείρει αξιώσεις δικαιωματικά: ότι οφείλει κανείς να νοιάζεται για τους φίλους του ακόμη και όταν εκείνοι έχουν αλλάξει ριζικά – υπό την προϋπόθεση όμως ότι δεν έχουν γίνει «ανιάτως» φαύλοι.⁴⁷ Τέλος, οι φίλοι κατά τη διάσημη διατύπωση του Αριστοτέλη, «διάκεινται ο ένας προς τον άλλον όπως ως προς τον εαυτό τους: ο φίλος είναι ένας άλλος εαυτός».⁴⁸

Όμως ακριβώς επειδή η ενάρετη φιλία γειννιάζει με τη φιλία, πρέπει να σταθούμε προτού ακολουθήσουμε τον Αριστοτέλη, όπως έχουν κάνει πολλοί, εστιάζοντας στη σχέση μεταξύ φιλίας και αρετής, ιδίως, όπως κάνουμε σήμερα, στην ηθική της ποικιλία. Αυτό μερικώς επειδή η αριστοτελική αρετή, όπως είδαμε, είναι πολύ ευρύτερη από την ηθική αρετή. Ωστόσο αυτός δεν είναι ο κύριος λόγος. Το σημαντικότερο είναι ότι ο Αριστοτέλης επέτρεπε μόνο σε μια μικρή ομάδα Αθηναίων ανδρών ν' αγαπούν αλλήλους (και ορισμένες φορές, υπό μία εξειδικευμένη έννοια, τις συζύγους τους)⁴⁹ όπως αγαπιούνται οι

φίλοι. Αλλά η φιλία είναι ταυτόχρονα πολύ πιο συνηθισμένη και πιο επιβαρυνμένη με κίνδυνο απ' όσο φανταζόταν.

Το αριστοτελικό σχήμα, στο οποίο η φιλία περιορίζεται σε ορισμένους μόνο εκλεκτούς, αποδεικνύεται ότι βρίσκεται σε αντίθεση προς όσα γνωρίζουμε από την εμπειρία μας. Είμαστε όλοι ένα μείγμα αρετών και ελαττωμάτων, και όλοι γνωρίζουμε ότι ακόμη και οι καλύτεροι φίλοι μας έχουν τις αδυναμίες τους. Πράγματι, είναι απίθανο ότι μπορούμε να είμαστε φίλοι με ανθρώπους τους οποίους θεωρούμε κακούς. Όμως συχνά δεν δυσκολευόμαστε να δικαιολογήσουμε τις αδυναμίες των φίλων, ταυτόχρονα κοινότοπες και, συχνά, σοβαρές.

Εντούτοις, στην αριστοτελική σχέση μεταξύ της φιλίας και της αρετής υπάρχει μια βαθιά ενόραση την οποία είναι σημαντικό να μη χάσουμε.

Στην *Ιφιγένεια εν Ταύροις* του Ευριπίδη, ο Ορέστης και ο φίλος του Πυλάδης ταξιδεύουν στην Ταυρίδα, πόλη της Κριμαίας, προκειμένου να φέρουν το ιερό άγαλμα της Αρτέμιδος στην Αθήνα. Στην Ταυρίδα συλλαμβάνονται από ντόπιους που τους συνοδεύουν στην ιέρεια της Αρτέμιδος. Όπως αποκαλύπτεται, η ιέρεια είναι στην πραγματικότητα η αδερφή του Ορέστη, η Ιφιγένεια, για την οποία πιστευόταν ότι είχε θυσιαστεί στην Αρτέμιδα από τον πατέρα τους Αγαμέμνονα, έτσι ώστε τα ελληνικά πλοία να μπορέσουν ν' αποπλεύσουν για την Τροία, αλλά την οποία η θεά μυστικώς άρπαξε από τον βωμό την ύστατη στιγμή. Βέβαια η Ιφιγένεια δεν αναγνωρίζει τον αδερφό της, όπως άλλωστε και εκείνος δεν γνωρίζει ποια είναι. Το έθιμο στην Ταυρίδα επιβάλλει μια ανθρωποθυσία στην Αρτέ-

μιδα, όμως ο Ορέστης, όταν καλείται να επιλέξει ποιος από τους δυο θα είναι το θύμα, αρνείται ν' αφήσει τον Πυλάδην, τον «καλύτερο και πιο αγαπημένο του φίλο»,⁵⁰ να θυσιαστεί στη θέση του – μερικώς επειδή, όπως εξηγεί: «Εγώ είμαι ο κυβερνήτης αυτής της συμφοράς, / και εκείνος, ο πιστός ναύτης που έμεινε στο πλάι μου»,⁵¹ αποκαλύπτοντας ότι η φιλία τους, ό,τι άλλο και αν περιλαμβάνει, βασίζεται επίσης στο κουράγιο και την αφοσίωση του Πυλάδη – τις αρετές του.

Σε πρώτη φάση, αυτό αντιπροσωπεύει το πώς βλέπει ο Ορέστης τον Πυλάδη, του οποίου φίλος δεν θα ήταν αν δεν έβρισκε τίποτε αξιοθαύμαστο στον χαρακτήρα του. Αυτό ακριβώς υποστηρίζει ο Αριστοτέλης όταν γράφει ότι όλοι θελγόμαστε από εκείνο το οποίο είναι καλό ή ευχάριστο «για μας» – αυτό που εμείς, στην πραγματικότητα, βρίσκουμε καλό και ευχάριστο. Ωστόσο, συνεχίζει, αυτό το οποίο είναι καλό και ευχάριστο για μας δεν είναι αναγκαίως αυτό που είναι καλό ή ευχάριστο καθαυτό – φυσικώς ή αντικειμενικώς καλό ή ευχάριστο. Και εφόσον πιστεύει ότι η αρετή είναι το μόνο πράγμα το οποίο είναι καλό και ευχάριστο καθαυτό, ισχυρίζεται ότι μόνο όσοι θέλγονται από την αρετή, θέλγονται από εκείνο που είναι αντικειμενικά καλό και ευχάριστο. Οι υπόλοιποι από μας θελγόμαστε από τον πλούτο, την τιμή ή κάποιο από τα άλλα «αγαθά για τα οποία οι άνθρωποι συνήθως αγωνίζονται μεταξύ τους»⁵² ή, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, θεωρώντας το λάθος γνώρισμα ως αρετή δεν θελγόμαστε. Ο Ορέστης λοιπόν δεν μπορεί να είναι αληθινά φίλος του Πυλάδη, εκτός αν η αφοσίωση του Πυλάδη είναι πραγματικά μια αρετή και όχι κάτι που μοιάζει σε αυτόν ως αρετή.⁵³

Ο Αριστοτέλης έχει απολύτως δίκιο: δεν μπορούμε να είμαστε φίλοι με ανθρώπους στους οποίους δεν βρίσκουμε τίποτε

να εκτιμήσουμε. Ωστόσο πιστεύει επίσης ότι μόνο ορισμένα χαρακτηριστικά –οι αρετές– μπορούν αληθινά να θαυματούν. Πολλοί νεότεροι φιλόσοφοι τον ακολούθησαν όμως, όπως θα δούμε, ταυτίζοντας, για πολλούς σύνθετους λόγους, την αρετή με την ηθική. Με αποτέλεσμα να συμπεραίνουν ότι «η φιλία συνιστά ένα ηθικό αγαθό από τη φύση της και ότι ο βίος με ένα τέτοιο αγαθό είναι, στο μέτρο αυτό, ένας εγγενώς ηθικός βίος». ⁵⁴

Αλλά αυτό δεν μπορεί να είναι σωστό. Η εμπειρία δείχνει ότι η ηθική είναι συχνά άσχετη ή ακόμη και σε σύγκρουση με την αγάπη προς τους φίλους μας – δίκως ν' αναφερθούμε στο γεγονός ότι οι περισσότεροι από μας έχουν πολύ λιγότερο σαφή εικόνα για τη φύση της ηθικής αρετής απ' ό,τι για το γεγονός των φιλιών μας. Επίσης, όχι μόνο αγαπούμε τους φίλους μας παρά τις αδυναμίες τους, αλλά, μερικές φορές, τους αγαπούμε λόγω αυτών: σκεπτείτε την ιδιορρυθμία ή τη λησμοσύνη που καθιστούν τον φίλο σας τόσο αγαπτικό σ' εσάς και τόσο εκνευριστικό σε όλους τους άλλους. Αυτό είναι μέρος αυτού που εννοούμε όταν λέμε ότι αγαπούμε τους φίλους μας «για τον εαυτό τους»: για τον Αριστοτέλη, αυτό σημαίνει να πούμε ότι τους αγαπούμε για τις αρετές τους. ⁵⁵ Νομίζω ότι κάνει λάθος, αλλά αντιστρέφοντας την οπτική του σε μερικά σημεία μπορεί να οδηγηθούμε στη σωστή κατεύθυνση.

Για τον Αριστοτέλη, οι αρετές υπάρχουν αντικειμενικά και η αναγνώρισή τους σε κάποιον συνιστά τη σπίθα της φιλίας: θέλω να γίνω φίλος σου λόγω των αρετών που ήδη διαθέτεις. ⁵⁶ Όμως αν και μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι οι φίλοι αγαπιούνται για τα χαρακτηριστικά που θαυμάζουν, δεν χρειάζεται να σκεφτούμε ότι αυτά θα πρέπει να είναι μόνο ηθικές αρετές

ή ακόμη και ένα μεγαλύτερο εύρος το οποίο ο Αριστοτέλης είχε κατά νου. Η αίσθηση του χιούμορ σου μπορεί κάλλιστα να είναι καίρια για τη φιλία μας, αν και για τον Αριστοτέλη συνιστά ένα τυχαίο χαρακτηριστικό της προσωπικότητάς σου και μπορεί να οδηγήσει μόνο σε μια φιλία στη βάση της απόλαυσης· το ίδιο ισχύει για το γούστο σου στη μουσική, στα βιβλία, στην ένδυση και ποιος ξέρει τι άλλο. Την ίδια στιγμή τα χαρακτηριστικά τα οποία θαυμάζω σ' εσένα είναι *για μένα*, αλλά όχι αναγκαία για άλλους, μέρος αυτού που είσαι: είναι δυνατόν να σκεφτώ ότι χάνοντας την αίσθηση του χιούμορ σου μετατρέπης σε ένα σημαντικό διαφορετικό πρόσωπο καταστρέφοντας τη φιλία μας, αν και αυτή η απώλεια –όπως και η αίσθηση του χιούμορ που είχες εξαρχής– ίσως να είναι αδιάφορη σε άλλους φίλους σου. Αυτό που με θέλγει σ' εσένα μπορεί να είναι ακριβώς εκείνο που κάποιος άλλος βρίσκει αδιάφορο ή ακόμη και απωθητικό: «Γιατί μια συγκεκριμένη ατέλεια είναι αδιάφορη ή οδυνηρή σ' ένα πρόσωπο, αλλά γοητευτική σ' ένα άλλο;»⁵⁷ Τελικά –και εδώ έρχεται η αντιστροφή της αριστοτελικής θεώρησης– είναι πιθανότερο να γίνουμε φίλοι όχι επειδή αναγνωρίζουμε ο ένας στον άλλον ορισμένες αντικειμενικά αναγνωρισμένες αρετές, αλλά διότι θεωρούμε τα χαρακτηριστικά τα οποία θαυμάζουμε ο ένας στον άλλον, όποια και αν είναι αυτά, ως αρετές, είτε είναι είτε όχι μιλώντας αφηρημένα. Για παράδειγμα, η προθυμία σου να λαμβάνεις εντολές και η ικανότητά σου να τις εκτελείς δίχως ερωτήσεις μπορεί να μας κάνει φίλους αν ανήκουμε στην ίδια εγκληματική συμμορία: ακόμη και οι μοχθηροί έχουν φίλους.

Μετατρέποντας τον Αριστοτέλη κατ' αυτόν τον τρόπο διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος των όσων λέει για το καλύτερο είδος

της φιλίας. Ωστόσο εγείρει περαιτέρω απορίες. Ποια είναι η διαφορά μεταξύ του να σε αγαπώ για τον εαυτό σου και να σε αγαπώ για τη γενναιοδωρία σου, την ωραία εμφάνιση, την αίσθηση του χιούμορ ή (ένα αγαπημένο φιλοσοφικό παράδειγμα) τα κίτρινα μαλλιά σου; Γιατί δεν μπορώ να πω ότι σε αγαπώ για τα χρήματά σου; Γιατί κάθε φορά όταν προσπαθώ να εξηγήσω γιατί σε αγαπώ, νιώθω πάντα ότι το πιο σημαντικό πράγμα παρέμεινε ανείπωτο; Πώς συνδέεται, αν συνδέεται καθόλου, η φιλία με την αρετή και την ηθική; Και τι είναι αυτό το πιο σημαντικό πράγμα, ο εαυτός, το οποίο μοιάζει να είναι το μοναδικό πραγματικό αντικείμενο της αγάπης μας, αλλά παραμένει πάντα ανείπωτο; Ο Αριστοτέλης είχε μια πολύ ουσιώδη σύλληψη της ανθρώπινης φύσης: την ταύτιζε με τις αρετές μας. Αυτό του επέτρεπε να λέει ότι το ν' αγαπούμε τους φίλους μας γι' αυτό που είναι, είναι να τους αγαπούμε για τις αρετές τους και ότι η φιλία, αδιαχώριστη καθώς είναι από την αρετή, δεν μπορεί ποτέ να μας κάνει να παραστρατήσουμε. Όμως οι περισσότεροι άνθρωποι σήμερα δεν θα αποδέχονταν την αριστοτελική θεώρηση της ανθρώπινης φύσης: στην πραγματικότητα δεν μπορούμε ούτε καν να συμφωνήσουμε στο αν υπάρχει κάτι σαν την ανθρώπινη φύση – ή αν υπάρχει, τότε τι είναι. Και δίχως μια τέτοια σύλληψη τι μπορούμε να πούμε για τη φιλία;

Σύμφωνα με τη σύγχρονη φιλοσοφία, δεν υπάρχουν πολλά που αξίζει να επιιωθούν, μερικώς επειδή πολλοί σύγχρονοι φιλόσοφοι υιοθέτησαν τις αριστοτελικές απαντήσεις παρά τη διαφωνία τους για την ανθρώπινη φύση. Ωστόσο ένας άλλος λόγος μπορεί να βρεθεί σε αυτό που συνέβη όταν ο χριστιανι-

σμός και όχι η φιλοσοφία των ειδωλολατρών παρουσιάστηκε ως ο καλύτερος οδηγός για έναν ευδαίμονα βίο.

Μια κρίσιμη διάσταση της αριστοτελικής θεώρησης ήταν ότι είτε ήταν τέλεια ή ατελής, είτε βασιζόταν στην αρετή, στο όφελος ή στην απόλαυση, η φιλία ήταν πάντοτε μια μεροληπτική και επιλεκτική σχέση. Εκείνοι στους οποίους αφιερωνόταν κάποιος ήταν αναγκαία λίγοι και ένα απειροελάχιστο τμήμα του κόσμου, και έπρεπε να τους φέρεται διαφορετικά από όλους τους άλλους.⁵⁸ Όμως αυτό δημιούργησε ένα σοβαρό πρόβλημα για τη χριστιανική σκέψη, η οποία διέκρινε αυστηρά μεταξύ της φιλίας από τη μια και της καθολικότητας της χριστιανικής αγάπης από την άλλη.

Το ότι η φιλία είναι μια μεροληπτική σχέση μπορεί να φαίνεται εντελώς φυσικό σ' εμάς, έτσι ώστε να μην χρειάζεται καν ν' αναφερθεί, αλλά έθετε ένα θανάσιμα σοβαρό πρόβλημα στη χριστιανική θεολογία διότι ερχόταν σε άμεση αντίθεση με το ριζοσπαστικό και, τουλάχιστον στις απαρχές του, ανατρεπτικό χριστιανικό ιδεώδες της καθολικής αγάπης. Όταν ο Ιησούς ανάγγειλε ότι η εντολή αγάπα τον πλησίον σου ως εαυτόν ερχόταν δεύτερη μόνο έναντι της υποχρέωσης να αγαπά κανείς τον Θεό με όλη του την καρδιά, την ψυχή, το μυαλό και όλη του τη δύναμη, εγκατέλειπε την παλιά ιδέα, τόσο χριστιανική όσο και ειδωλολατρική, ότι ο πλησίον, όπως θα περίμενε κανείς, ήταν μέρος των δικών μας – της οικογένειας, της γειτονιάς, της φυλής, του κράτους ή της θρησκείας.⁵⁹

Αυτή η ιδέα, όπως η αρχή του να βοηθά κανείς τους φίλους του και να βλάπτει τους εχθρούς του που τη συνόδευε, ήταν ενάντια στο δόγμα (αν και συχνά όχι στην πρακτική) του χριστιανισμού.⁶⁰ Η χριστιανική αγάπη υποτίθεται ότι είναι μια

αντανάκλαση της αγάπης τους Θεού. Η αγάπη ενός απείρου όντος, το οποίο αγαπά τα πάντα και τους πάντες απροϋπόθετα, μεταφραζόμενη στην πεπερασμένη γήινη επικράτεια γίνεται αγάπη για όσους αγαπά ο Θεός. Και αυτό σημαίνει απολύτως όλους –συμπεριλαμβανομένων, ιδίως, των εχθρών–, αγαπώντας τους πάντες κανείς τελικώς αγαπά τον ίδιο τον Θεό. Η φιλία, σε αντίθεση με τη χριστιανική αγάπη, αγαπά ορισμένους ανθρώπους περισσότερο από το υπόλοιπο του κόσμου προς τον οποίο, αν και όχι αναγκαία αρνητικά διακείμενοι, οι φίλοι παραμένουν λίγο έως πολύ συναισθηματικά αδιάφοροι. Η φιλία και ο χριστιανισμός μοιάζουν βαθιά ασύμβατες μεταξύ τους και η σύγκρουσή τους βρίσκεται στη βάση της σύγκρουσης μεταξύ της μεροληψίας της φιλίας και των καθολικών αξιώσεων τόσο της θρησκευτικής ηθικής όσο και –όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο– των σύγχρονων φιλοσοφικών επιγόνων της κατά τον Διαφωτισμό και πέρα από αυτόν.

Υπήρξαν εξαιρέσεις. Η καχυποψία με την οποία αντιμετώπιζαν τη φιλία οι μοναχοί και οι ασκητές της πρώιμης χριστιανικής περιόδου έρχεται σε οξεία αντίθεση με τη δημοφιλή ιστορία των Αγίων Περπέτουας και Φιλικιτάτης, οι οποίοι μαρτύρησαν και πέθαναν μαζί ανταλλάσσοντας το φιλί της αγάπης κατά τον 3ο μ.Χ. αιώνα,⁶¹ και τα αξιοθαύμαστα συγκινητικά ποιήματα που έγραψε ο Άγιος Παυλίνος της Νόλα (354-431 μ.Χ.) στον φίλο του Αυσόνιο. Παραθέτω εδώ μέρος ενός εξ αυτών:

*Με όλες τις ευκαιρίες που δίνονται στους θνητούς,
και με όλες τις μοίρες,
όσο αυτή η φυλακή θα με κρατά,*

*ναι, αν και ένας κόσμος θα μας χωρίζει,
εσένα θα κρατώ σε κάθε υφασμένη ίνα,
όχι με βουβά χείλη ή με απεστραμμένο πρόσωπο
θα σε κρατώ, θα σε αγκαλιάζω στη σκέψη μου,
άμεσα παρών, εσύ, σε κάθε μέρος είσαι.⁶²*

Ωστόσο η επίσημη στάση του πρώιμου χριστιανισμού προς τη φιλία είναι καθοριστικώς κριτική από τις μεταφυσικές και πρακτικές απορίες του Αγίου Αυγουστίνου προς αυτήν. Ο Αυγουστίνος (354-430 μ.Χ.) είχε βέβαια βαθιά επίγνωση των απολαύσεων της φιλίας, όπως είχε επίγνωση κάθε γήινης απόλαυσης. Ιδού πώς περιγράφει τη σχέση του με τον κύκλο των φίλων του τα χρόνια πριν από τον προσπλυτισμό του:

Μπορούσαμε να μιλάμε και να γελάμε μαζί, όπως επίσης ν' ανταλλάσσουμε μικρές πράξεις καλοσύνης. Μπορούσαμε ν' απολαμβάνουμε μαζί την απόλαυση που προσφέρουν τα βιβλία. Μπορούσαμε να είμαστε σοβαροί ή εύθυμοι μαζί. Όταν μερικές φορές διαφωνούσαμε ήταν χωρίς κακία, όπως θα διαφωνούσε κανείς με τον εαυτό του, ενώ οι σπάνιες περιπτώσεις της αντιδικίας ήταν το αλατοπίπερο της συνηθισμένης συμφωνίας μας. Ο καθένας είχε να μάθει και κάτι διαφορετικό από τον άλλο και κάτι να του διδάξει σε ανταπόδοση. Αν κάποιοι απουσίαζαν, μας έλειπαν με λύπη και τους υποδεχόμασταν με χαρά όταν επέστρεφαν.⁶³

Ο Αυγουστίνος σαφώς αγαπούσε τους φίλους του καθαυτούς. Αλλά μετά τον προσπλυτισμό του εντόπισε ακριβώς σε αυτό το είδος της αγάπης τον πειρασμό της αμαρτίας και όχι,

όπως πίστευαν οι αρχαίοι, ένα έναυσμα για την αρετή. Ασφαλώς πίστευε ότι οφείλουμε ν' αγαπούμε οτιδήποτε επί της γης – όχι μόνο τους φίλους και τους εχθρούς, αλλά επίσης και το υπόλοιπο της θεϊκής δημιουργίας. Ωστόσο αυτά πρέπει ν' αγαπώνται όχι καθαυτά, αλλά μόνο ως μέσο της αγάπης για τον Θεό. Διότι ό,τι είναι αγαθό και όμορφο στον κόσμο (δηλαδή, για τον Αυγουστίνο, τα πάντα) είναι απλώς μια αντανάκλαση της θεϊκής αγάπης και καλοσύνης και θα πρέπει να το χρησιμοποιούμε ώστε να υπενθυμίζουμε στον εαυτό μας την πολύ σπουδαιότερη μεγαλοπρέπεια του Θεού. Το μόνο αντικείμενο της αληθινής αγάπης, το μόνο πράγμα που μπορεί ν' αγαπηθεί καθαυτό, είναι ο ίδιος ο Θεός.⁶⁴ «Τι τρέλα» γράφει «το ν' αγαπάς έναν άνθρωπο ως κάτι παραπάνω από έναν άνθρωπο! [...] Το ν' αγαπάς έναν θνητό σαν να ήταν αθάνατος».⁶⁵ Το ν' αγαπά κανείς τους ανθρώπους κατ' αυτόν τον τρόπο είναι να τους φέρεται σαν να είναι θεοί: είναι η αμαρτία της ειδωλολατρίας.

Ο Αυγουστίνος μπορεί να αφάιρεσε το ειδωλολατρικό υπόβαθρο της φιλίας, αλλά ως μέσο για την αγάπη προς τον Θεό βρήκε εντούτοις μια κατάλληλα περιορισμένη θέση γι' αυτήν στον χριστιανικό κόσμο. Ο φιλόσοφος του 19ου αιώνα Σέρεν Κίρκεγκορ, στον οποίο οι επιφυλάξεις του Αυγουστίνου βρήκαν την πιο θαυμαστή τους έκφραση, διαφώνησε κάθετα. Γι' αυτόν η φιλία ήταν μια μορφή αισθησιασμού, ένα είδος αγάπης προς τον εαυτό, μια αρετή της ειδωλολατρίας, ένα «λαμπερό ελάττωμα». Η μοναδική γνήσια αγάπη είναι η αγάπη του πλησίον, μια αγάπη η οποία αρνείται κάθε διάκριση: ο πλησίον είναι ο «διπλανός» άνθρωπος και ο «διπλανός άνθρωπος είναι κάθε άλλος άνθρωπος. [...] Όταν ανοίγεις την πόρτα την οποία κλείνεις για να προσευχηθείς στον Θεό, το πρώτο πρόσωπο που

συναντάς όταν βγαίνεις έξω είναι ο πλησίον τον οποίο οφείλεις ν' αγαπήσεις». ⁶⁶ Η χριστιανική αγάπη απευθύνεται στον απολύτως οποιονδήποτε: «Η αγάπη του πλησίον [...] είναι μια αγάπη που αποκηρύσσει τον εαυτό, και η αποκήρυξη του εαυτού εξοβελίζει τη μεροληπτική αγάπη όπως εξοβελίζει και την αγάπη του εαυτού». ⁶⁷ Ο Κίρκεγκορ αντιλήφθηκε, ορθώς, ότι η φιλία είναι θέμα προσωπικής κλίσης και επιλογής και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο συμπέρανε ότι είναι μια υποδούλωση στο πάθος. Θεωρεί αντιθέτως τη φιλανθρωπία ως ηθική υποχρέωση και γι' αυτόν τον λόγο μια εκδήλωση ελευθερίας. ⁶⁸

Στη χριστιανική παράδοση, τη θερμότερη υποδοχή στη φιλία επιφύλαξε η θεωρία και η πρακτική των κιστερκιανών μοναστηριών στη Βρετανία του 12ου αιώνα – του Αγίου Βερνάρδου του Κλερβό, του Αγίου Ανσέλμου και, ιδίως, του Αγίου Έλρεντ, ηγούμενου της Μονής του Ριεβό. Ο Έλρεντ, αν και ευαίσθητος προς τους πρακτικούς και αισθησιακούς κινδύνους των στενών σχέσεων, ιδίως στο μοναστικό πλαίσιο, ήταν παθιασμένος αφοσιωμένος στη φιλία παρά την ειδωλολατρική της βάση: «Τίποτε ιερότερο δεν διεκδικείται, τίποτε δυσκολότερο δεν ανακαλύπτεται, τίποτε ηδύτερο δεν βιώνεται και τίποτε ωφελιμότερο δεν κατέχεται [...] και σχεδόν καμία ευτυχία δεν μπορεί να υπάρξει στην ανθρωπότητα δίχως την πνευματική φιλία». ⁶⁹ Βαθιά επηρεασμένος από τον Κικέρωνα, ο Έλρεντ υιοθέτησε τον ορισμό του Ρωμαίου συγγραφέα για την *amicitia* ως «αμοιβαία αρμονία στις ανθρώπινες και τις θεϊκές υποθέσεις, συνδεδεμένη με την καλοσύνη και τη φιλανθρωπία». ⁷⁰ Ακολούθησε επίσης τον Κικέρωνα, και μέσω αυτού τον Αριστοτέλη, δίνοντας στην τριπλή ταξινόμησή τους μια χριστιανική στροφή. Η «πνευ-

ματική φιλία» την οποία εγκωμιάζε δεν θα έπρεπε να συγχέεται με τις «σαρκικές» και «κοσμικές» μορφές της: «Η σαρκική πηγάζει από την αμοιβαία αρμονία στη φαυλότητα· η κοσμική θρέφεται από την ελπίδα του οφέλους· και η πνευματική θεμελιώνεται στην ομοιότητα του βίου, των ηθών και των αναζητήσεων μεταξύ των δικαίων». ⁷¹

Αν και ο Έλρεντ συμφωνούσε επίσης με τον Κικέρωνα και τον Αριστοτέλη ότι μόνο οι ενάρετοι μπορεί να είναι αληθινά φίλοι, επεξεργάστηκε έναν ευφυή αλλά συγχρόνως συγκινητικό τρόπο συμφιλίωσης του ειδωλολατρικού με το χριστιανικό δόγμα. Πριν από την Πτώση, γράφει, όταν η ανθρώπινη φύση ήταν ακόμη άσπιλη, το ν' αγαπάς τον ενάρετο σήμαινε ν' αγαπάς τους πάντες, όπως απαιτεί η φιλανθρωπία, καθώς άπαντες ήταν τότε ενάρετοι. Πριν από την Πτώση, η φιλία και η φιλανθρωπία ταυτίζονταν, αλλά

μετά την Πτώση του πρώτου ανθρώπου, όταν με την ψύχρανση της φιλανθρωπίας ο πόθος διάνοιξε μυστικά μονοπάτια, προξενώντας την προτεραιότητα του ατομικού αγαθού επί του κοινού, η δόξα της φιλίας διεφθάρη μέσω της απληστίας και του φθόνου. [...] Από εκείνη την εποχή οι καλοί διέκριναν μεταξύ της φιλανθρωπίας και της φιλίας, παρατηρώντας ότι η αγάπη πρέπει να διευρυνθεί ώστε να περιλάβει ακόμη και τους εχθρικούς και τους διεστραμμένους και ότι καμία ένωση θέλησης και ιδέας δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ του καλού και του φαύλου. Και έτσι η φιλία η οποία, όπως και η φιλανθρωπία, αρχικά συντηρούνταν μεταξύ όλων από όλους, παρέμεινε σύμφωνα με τον φυσικό νόμο ανάμεσα στους λίγους καλούς. ⁷²

Στη φιλία ο Έλρεντ δεν έβλεπε τίποτε λιγότερο από την προσιμονή της ουράνιας ευτυχίας, τη γήινη διάσταση της «αιώνιας απόλαυσης με την οποία θα χαιρόμαστε ο ένας τον άλλον στον Παράδεισο, όπως οι άγγελοι χαίρονται αλλήλους, σε αγνή ομόνοια». ⁷³

Η πλήρης εμπιστοσύνης και γενναιόδωρη φύση του Έλρεντ, τόσο προφανής στα γραπτά του και στις αφηγήσεις που έχουμε για τον βίο του, του επέτρεψε να πιστέψει ότι ορισμένοι άνθρωποι είναι αρκετά αγαθοί ώστε να δικαιώσουν τη φιλία τους δίχως να ζημιώσουν την αγάπη προς τον Θεό. ⁷⁴ Ωστόσο η κιστερκιανή επίδραση στον υπόλοιπο χριστιανισμό δεν επιβίωσε τον 12ο αιώνα. Ακόμη και ο Άγιος Θωμάς ο Ακινάτης, ο οποίος προσέφερε τον επόμενο αιώνα μια αριστοτελική υπεράσπιση της φιλίας στη *Summa Theologica*, θεωρώντας την ως άρρηκτα συνδεδεμένη με την αρετή και επαναλαμβάνοντας την αριστοτελική διάκριση μεταξύ της «φιλίας για το όφελος, για την απόλαυση και για την αρετή», δεν κατόρθωσε να την ενσωματώσει ομαλά στο χριστιανικό δόγμα το οποίο συνολικά εξακολουθούσε να την αντιμετωπίζει με καχυποψία. ⁷⁵ Αυτή η καχυποψία, όπως θα δούμε, κληροδοτήθηκε, για κοσμικούς λόγους, στη σύγχρονη φιλοσοφία. Είναι καιρός τώρα ν' αφήσουμε τον αρχαίο και τον μεσαιωνικό κόσμο για να εξετάσουμε τη φιλία στη σύγχρονη μορφή της.